

„KELENFÖLDNÉL KISZÁLLOK”

BEZSENYI TAMÁS

Murai András – Tóth Eszter Zsófia

Szex és szocializmus,

avagy „hagyjuk a szexualitást

a hanyatló Nyugat ópiumának”?

Libri, Budapest, 2014. 224 oldal, 3990 Ft

A kötet címében szereplő két fogalom, a szex és a szocializmus összekapcsolását fontos társadalomtörténeti szempontok indokolják. Tudományos prudéria lenne a vizsgálandó témát arra hivatkozva lesöpörni az asztalról, hogy az intimitás inkább univerzális, mintsem társadalmilag meghatározott jelenség. Ez a tanulmánygyűjtemény fontos lépés annak belátásához, hogy a szexualitás befolyásolja a hatalmi mechanizmusokat, hozzátartozik a társadalmi szintű szabályok történeti magyarázatához. A magyar történészek közül többen még ma is tudományos dadaizmusnak minősítik a társadalomtörténetet, amelynek témái olyanok, mint az alsónemű: bulvárszagú érdekességeket rejthetnek, de egyetlen részletük sem mérhető össze a politikai dilemmák fajsúlyosságával. Mégis nehéz akadatolni a politikai, gazdasági változások tételes elemzését, ha meg sem vizsgáljuk az adott közeg azon társadalmi aspektusait, amelyek összetettebb magyarázatokat tesznek lehetővé annál, amit a csupán politikai programok, döntések alapján megkonstruált történelmi valóság. Néhány előremutató kivételtől eltekintve – mint amilyen Vörös Boldizsár előadása volt a Hajnal István Kör 2013-as sühemi konferenciáján („Néhányan kifogásolták fürdő-ruhám fazonját”. *Vélemények a meztelesség felhasználásáról a magyarországi reklámokban az 1970–1980-as évek fordulóján*) – a magyar társadalomtörténészek nem fordítottak kellő figyelmet a diktatúrák és a szexualitás kapcsolatára. Pedig a *Tanú* című filmben (1969) az elítélt atya szájából elhangzó, azóta szállóigévé lett szentencia – „Minden politika, fiam!” – egyaránt utal a köztörvényes bűncselekmények és a heterogén gyökerű emberi konfliktusok politikai színezettségére a totális államban. Társadalomtörténeti szempontból eddig jobbára a koncepciók perek és a versenysportok történeti elemzése nézett szembe e ténnyel.¹ Tóth és Murai pedig a náci Németországot kutató Anna Maria Sigmundéhoz² fogható határozottsággal állítja, hogy a szexuális élet sem magánügy.

Tóth Eszter Zsófia a korábbi nőtörténeti írásait tartalmazó *Kádár leányai* című kötetének³ előszavá-

ban Gyáni Gábor gondolatát idézte: „A nagy elméletek adta szellemi biztonság eltűnésével helyet kell szorítani a történeti képben mindannak, amit maguk az érintettek világukról és benne saját magukról érvényesnek gondoltak.”⁴ Érdemes ezt összevetni a szexualitás Kádár-kori tematizálását tárgyaló mostani könyv előszavának záró bekezdésével, ahol a szerzők azon reményüknek adnak hangot, hogy munkájukkal hozzájárulhatnak a Kádár-rendszerre vonatkozó személyes emlékezet nosztalgikussá vagy ironikussá formálásához, illetve a rendszerváltás idején született generáció múltképeinek kialakításához. Átvesszük Kosellecktől az elsődleges és a másodlagos emlékezet megkülönböztetését anélkül, hogy jeleznék, mennyiben van itt szó többről, mint a személyes tapasztalat és a közvetett átélés különbségéről – amit már Murai korábban részletesen elemzett.⁵

Nem lett volna elszietett a múltkép kialakítása helyett egy terheltebb múltképet feltételezni, hiszen annak meglétével már Sík Domonkos is foglalkozott, amikor a szocialista múlt szerepét és jelentőségét a rendszerváltás utáni fiatalok attitűdjeiben vizsgál-

1 ■ I. Cserényi-Zsitnyányi Ildikó: *Kibányászott „lignitbűnök”. A Rákosi-korszak egy bányamémókerének anatómiája*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L’Harmattan, Bp., 2013.; Takács Tibor: *Szoros emberfogás. Futball és állambiztonság a Kádár-korszakban*. Jaffa, Bp., 2014.

2 ■ Anna Maria Sigmund: *A szexuális élet nem magánügy. Szexualitás a Harmadik Birodalomban*. Európa, Bp., 2011.

3 ■ Tóth Eszter Zsófia: *Kádár leányai. Nők a szocialista időkorszakban*. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010.

4 ■ Gyáni Gábor: A cselédkép változatai a századelő diskurzusában. In: Nagy Beáta – S. Sárdi Margit (szerk.): *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Csokonai, Debrecen, 1997. 227. old.

5 ■ Murai András: Az „áldozat” természetrajza. *Korunk*, 19 (2008), 79–86. old.

6 ■ Sík Domonkos: *A modernizáció ingája – Egy genetikus kritikai elmélet vázlatja*. Eötvös, Bp., 2012.

7 ■ Reinhart Koselleck: Az emlékezet diszkontinuitása. *2000*, 1999. 11. szám, 5–8. old.

8 ■ Tóth Eszter Zsófia: Mint aki jól végezte a dolgát... Az egészséges erotika definíciója a szocializmusban. *Múltkor – Történelmi magazin*, 2 (2014), 72. old.

9 ■ Gyáni: A cselédkép változatai, 233. old.

10 ■ Igor Szemjonovics Kon: *Etikai kislexikon*. Ford. Csibra István. Kossuth, Bp., 1984. 107. old.

11 ■ *Uo.*, 108. old.

12 ■ Miskolczi Miklós: *Színlelni boldog szeretőt*. Magvető, Bp., 1981. 28–29. old.

13 ■ Vö. V. I. Lenin: *A kommunista erkölcsről*. Kossuth, Bp., 1970. 146–148. old.

14 ■ Tóth Eszter Zsófia: Boldog házasság, nyitott házasság és válás a szocialista időkorszakban. *Századvég*, 18 (2013), 2. szám, 4. old.

ta.⁶ Mint ahogy az emlékezet kossellecki értelemben vett diszkontinuitása⁷ tudatában érdemes lett volna a szexuális nevelésről az államszocialista korszakban íródott szövegek elhanyagolt jelentésrétegével, a két világháború közötti keresztény valláserkölcshatásával is foglalkozni. Azt a kérdést, hogy egyáltalán miben különbözött a maitól a szocialista időszak viszonya a szexualitáshoz, Tóth Eszter Zsófia sajnos csak a *Múltkor* történelmi magazinban vetette fel.⁸

A már idézett Gyáni-tanulmány, *A cselédkép változatai a századforduló diskurzusában* a cseléd-reprezentációk segítségével a modernitás egyik aspektusára, a dolgozó nő szerepére vonatkozó, társadalmilag legitimált, a korszakban normatívnak tekinthető értékeket megjelenítő maszkulin olvasatokat elemzi. Azon túl, hogy megvilágítja a nők társadalmi strukturális helyzetét, illetve annak a modernizáció során bekövetkező megváltozását, a mentális horizont és a társadalmi képzelőerő játéktérére nézve is levon következtetéseket.⁹ Míg Gyáni a vallásosság és a keresztény életesség toposzait is bevonja a modernizációs folyamat összefüggéseinek vizsgálatába, a *Szex és szocializmus* kötet egyik tanulmánya sem foglalkozik behatóbban sem a modernitás és a kommunista erkölcs kapcsolatával, sem a szocialista ideológia által definiált magánszférával, amelyet a szexualitás szabályozása terén a polgári erkölcs reziduuma határoztak meg. Így nem derül ki, hogy ha igaz, hogy a hatalom „a témák és megszólalók körének szabályozásával kontrollálta [...] a nyilvánosság határait” (12. old.), akkor ennek mik voltak a társadalmi tétjei a szocialista ideológiai környezetben.

A kötet első, *Szex és politika* című része azonnal az abortusz gyakorlata és a népesedéspolitikai nézetek ütköztetésével kezdődik, ezt követi a modern szocialista családról való beszéd vizsgálata. Érdemes lett volna megcserélni a sorrendet, s előbb értelmezni a családhoz kapcsolt jelzőket – modern, szocialista, monogám –, s csak ezután értelmezni a szexualitást mint a hatalomgyakorlás egyik sajátos tárgyát. *A modern házasság eszménye a szocialista időkben* című fejezet a kommunista ideológiának a szexualitásra vonatkozó álláspontját nem vizsgálja, hanem beéri azzal, hogy átvegye I. Sz. Kon *Etikai kislexikon*ának kivételesen egyszerű meghatározását, amely szerint „a családi-házassági viszonyok minőségileg új típusa: a szocialista monogámia”.¹⁰ Ebből nem tudjuk meg, miben különbözne ez a „minőségileg új típusú” együttélés a polgári házasságtól.¹¹ E semmitmondó általánoságnak akkor lesz jelentősége, ha összeolvassuk Miskolci

Miklós állításával, aki *Színlelni boldog szeretőt* című könyvében amellettt történelmi lánczát, hogy csak a házasságra lépő személy tekintheti magát igazán felnőttnek.¹² Ha Miskolci gazdasági, gyakorlati érveit ütköztetnénk a szocialista monogámia definíciójával, akkor esetleg jobban feltárulna, mi volt a házasságok jelentősége az államszocialista korszakban.

Érdemes lett volna megnézni, hogyan képzeltek el a szocialista teoretikusok az utat a *Kommunista Kiáltványban* a polgári házasságot jelképező feleség-

közösségtől az ideológiai szempontból megfelelőnek tartott nőközösségig,¹³ s miként lett ebből végül szocialista monogámia. Tóth e fejezet egy korábbi változatában két fő funkcióváltással jellemezte a modern házasság szocialista formáját, mégpedig „a hivatalos diskurzusban hangoztatott női egyenlőség hatására végbemennő szerepváltozásokkal, a családon belüli munkamegosztás átalakulásával, illetve akár a rangon alu-

linak tartott (értelmiségi nő–munkás férfi) házasságok megkötésével”.¹⁴ A házasság és a család közbeszédbeli értelmezéséhez használt *Nők Lapjából* azonban nem e szempontok szerint válogat eseteket, hanem inkább olyan szerelmi történeteket emel ki, mint amilyen az általa alsónémedi Rómeó és Júliának elkeresztelt pár kálváriája: az 1964-ben megjelent cikk szerint a két család kölcsönösen tiltotta gyermekét egymástól a másik család iszákossága, illetve vallásossága miatt, ám a fiatalok mégis összeházasodtak. A magánügy itt is a szocialista nyilvánosságban a kollektív szemlélet elvárásai alapján reprezentálható közügy, ám a bemutatott konfliktusok inkább személyes, pszichológiai természetűek, s nem igazán alkalmasak a házasság és a család modern, szocialista aspektusainak elemzésére.

Az 1960-as évek derekán jelentek meg a *Nők Lapjában* olyan cikkek, amelyeken valóban vizsgálható, hogyan kezelték a korszakban a női egyenlőség kommunista követelményének meg nem felelő társadalmi gyakorlatot. Szisztematikus kutatómunka nélkül is találtam ugyanabban a számban egyrészt a Szovjet–Magyar Baráti Társaság által támogatott cikket a baráti országokban sikeresen érvényesülő nőkről, másrészt egy másikat magyar társaik keserű sorsáról. A szocialista nyilvánosság leegyszerűsítő, „mit engedtek és mit nem” dichotóm felfogásával operáló megközelítéssel szemben a női érvényesülés témája lehetőséget ad a kontextus, vagyis a „hogyan lehetett” vizsgálatára. A magyar példában egy idős agrármérnök asszony fegyelmet kapott olyan szabálytalanságokért, amelyek eredményeként a termelészövetkezet állami kiténtetésben részesült. Az újság által felkeresett, gyermekét

egyedül felnevelő asszony 1936-ban az első tíz mezőgazdasági mérnökön egyike volt.¹⁵ Tisztában lehetett vele, hogy életmódja ellentétes a szocialista monogámiával, vagyis a keresztény vallási elvekkel, s azzal is, hogy az előző rendszer kegyeltjének vélhetik végzettsége miatt, így saját nehézségei elsorolása helyett egy fiatal sorstársának esetével példálózott, akit terhessége idején áthelyeztek több száz kilométerrel arrébb és alacsonyabb fizetéssel, miközben helyben éppen tanácsai lakást kapott. Az újságíró szerint – részben a cikk írásának hatására is – az illetékes állami szervek változtattak döntésükön, más helyeket is ajánlottak a nőnek. A heterogén nyilvánosság szocialista formájának (vita, részvételi és nevelő szándék)¹⁶ megrajzolásához, a nők és a család szerepének megváltozásához egyaránt hasznos riportot egyébiránt az a Zsigmond Mária jegyezte, aki a korszakban a *Fotóművészet* hasábjain is publikált, illetőleg már az 1950-es évek derekán könyvet írt a sztahanovista nőkről.¹⁷ Murai és Tóth arra is kitérhetett volna, mi volt az elemzésükhöz használt újságok helye a többi lap között, jelentősége a szocialista nyilvánosságban. Akár egy-egy fontosabb cikk szerzőjéről is érdemes lett volna többet meg tudni, hogy pontosabban lássuk, kik is írtak a *Nők Lapjába* vagy az *Ifjúsági Magazin*ba.

A jó téma- és forrásbázis-választást igazolja, de további kutatómunkát igényel a *Nők Lapjának* az 1970-es évektől gazdagodó tematikája. Egyre gyakoribbak lettek a hivatkozások a külföldre, s nemcsak a Szovjetunióra, hanem a Nyugatra is. Az amerikai asszonyokon kívül a Magyarországra áttelepült külföldi nők, valamint „az idegenbe szakadtak házassága”¹⁸ is megjelenik az olvasók mentális horizontján. A magánélet és a közélet szocialista elkülönítésének feltérképezéséhez hasznos segítséget nyújthat a társadalomtörténészeknek, ha használja a témába vágó magyar kulturális antropológiai irodalomból ismert módszereket, megközelítésmódokat.¹⁹ Tóth és Murai elhanyagolja a korabeli fogalomhasználat vizsgálatát, ami pedig kiváló lehetőséget kínálna a szexualitáshoz kapcsolódó kifejezési formák és a szocialista nyilvánosság kapcsolatának feltárására. Tóth Eszter Zsófia vázlatosan mégis ír erről, de csak a *Múltkorban* megjelent ismeretterjesztő cikkében.²⁰

Murai és Tóth jól követhetően és megfelelő rövidséggel szól a házasodó nőktől elvárt névváltoztatásról, és az *Ifjúsági Magazin*ban található szövegek alapján jól összefoglalják a próbaházasságnak a közbeszédben az 1970-es évek végén megjelenő lehetőségeit. A nyitott házasság kérdésének bevonása szintén jó ötlet volt, ám hasznosabb lett volna Szilágyi Vilmos szexuálpaszichológus és Fekete Gyula író munkái mellett olyan, elméleti megfontolásokat taglaló írásokat is szemügyre venni, mint amilyen Heller Ágnes és Vajda Mihály *Családforma és kommunizmus* című közös tanulmánya volt. A marxista, valamint az újbaldali érvelésekkel összevetve jobban érthető volna Szilágyinak a nyitott házasságot pártoló állásfoglalása. Heller és Vajda azt állította, hogy a munkáscsaládok az életszín-

vonat-politikának köszönhetően tulajdonukat védő, férjközpontú, autoriter közösségekké válnak, amelyekből nem a kommunista társadalomhoz, hanem a polgárosodáshoz vezet az út.²¹ Innen nézve Fekete Gyula ódzkodása a szexuális szabadosságtól, valamint a *Nők Lapjában* megjelent *Rendhagyó vita a házasságról* alapján az általa kötött szerkesztett munkájában²² a szocialista sajátosságok helyett olyan általános érvekre hivatkozik, amelyek a Horthy-kori *Katholikus Szemlében* is felfedezhetők.²³ A komplexebb történeti képhez szükség lett volna a szocialista erkölcsről és a kispolgári életmódról szóló sajtóviták, különböző megszólalások bevonására. Ebben a kérdésben forrásként hasznos lehet Farkas Endre írása a kispolgári értékorientáció és a szocialista elvek kettőségéről.²⁴ Jó kiindulópontot kínál az elemzéshez Léderer Pál egyik vállaltan szubjektív nézőpontból írott tanulmánya.²⁵

Tóth és Murai viszont inkább a korszak orvostudományi, nőgyógyászati ismereteit összegző szerzők (dr. Bágyoni Attila, dr. Aszódi Imre, dr. Brencsán

15 ■ Zsigmond Mária: „Szeretném, ha semmiféle riportot nem írnának rólam!” *Nők Lapja*, 18 (1965), 5. szám, 3–4. old.

16 ■ Takács Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Napvilág, Bp., 2012. 23–33. old.

17 ■ Zsigmond Mária: *Sztahanovista nők*. Népszava, Bp., 1954.

18 ■ Kertész Magda: Idegenbe szakadtak házassága. *Nők Lapja*, 24 (1972), 23. szám, 24–25. old.

19 ■ Például: Bodó Julianna: Atjárési technikák a szocializmusban a társadalom privát és hivatalos szférája között. In: uő: *Fényes tegnapiak. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. Pro-Print, Csíkszereda, 1998. 31–80. old.

20 ■ Tóth: Mint aki jól végezte a dolgát..., 73–74. old.

21 ■ Heller Ágnes – Vajda Mihály: Családforma és kommunizmus. *Kortárs*, 14 (1970), 1655–1664. old.

22 ■ Fekete Gyula: *Boldog házasságok titkai*. Kossuth, Bp., 1981. 6–19. old.

23 ■ Tóth Tihámér: A házasság – szentség! *Katholikus Szemle*, 49 (1935), 3. szám, 171–173. old.; Uő: Tóth Tihámér: Miért felbonthatatlan a házasság? *Katholikus Szemle*, 49 (1935), 7. szám, 422–423. old.

24 ■ Farkas Endre: Kispolgári életmód – szocialista erkölcs. *Társadalomtudományi Közlemények*, 6 (1976), 4. szám, 33–41. old.

25 ■ Léderer Pál: Karacsné elvtársónő tisztában van vele, hogy a férje nagyon jó munkás (A magánélet „kis köre”, a család, a dolgozótársajk példaképeivé vált sztahanovistáknál). In: Pál Eszter (szerk.): *Utközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*. Bp., 2001. 25–60. old.

26 ■ Dr. Hirschler Imre: *Nemcsak nőkről – nemcsak nőknek*. Kossuth, Bp., 1984.; Dr. Aszódi Imre – Dr. Brencsán János: *A házasság abc-je*. Medicina, Bp., 1979.

27 ■ Dr. Bágyoni Attila: *Szex, szerelem, család*. Medicina, Bp., 1974. 135. old.

28 ■ Dr. Veres Pál: *Erről is beszélünk kell!* Lapkiadó Vállalat, Bp., 1986. 135–137. old.

29 ■ Michel Foucault: *A szexualitás története I. – A tudás akarása*. Atlantisz, Bp., 1999., különösen: 8–9., 15–18. és 25–29. old.

30 ■ Oleg Kharkhordin (Harhorgyin): A szovjet ember: Egy állateszkedő lény fejlődéstörténete. *Világosság*, 35 (1944), 4. szám, 43–57. old.

31 ■ Leon Trotsky: *Problems of Everyday Life*. Pathfinder Press, New York, 1973. 64–66. old.

32 ■ Eric Naiman: *Sexuality and Utopia. The Debate in the Soviet 1920s*. University of California Press, Berkeley, 1991. 407. old.

33 ■ Kharkhordin: A szovjet ember, 53. old.

34 ■ D. Kardos Éva: *Vörös alkony – Partizántól kurtizánig*. Papi-rusz Book, Bp., 2004.

János vagy dr. Hirschler Imre) műveire támaszkodik.²⁶ Ezekből jóval nehezebb feltárni a társadalom, vagy éppen a közbeszédet befolyásoló személyek tudását, vélekedéseit. Kivétel talán Bágyoni *Szex, szerelem, család* c. kötetének a *Mit érdemes elolvasni?* című fejezete, ahol olyan jól ismert szexuális felvilágosító irodalom is szerepel, mint a *Helga*.²⁷ Ám ezek felsorolásának önmagában nincs társadalomtörténeti relevanciája.

A „Doktor úr, kérem...” című fejezet a Kádár-kori nyilvánosság egy eddig társadalomtörténeti szempontból feledésre ítélt szelétét, a nemi felvilágosítást elemzi rendkívül látványosan. Az *Iffjúsági Magazin*ban a tinédzserek leveleinek és dr. Veres Pál rájuk adott válaszleveleinek rövid bemutatása után a szerzők rátérnek arra, hogy a lap miként birkózott meg az államhatalom, konkrétan az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya kívánalmaival vagy éppen a KISZ kifogásaival. Veres Pált mint a korszak sztárját, aki nyíltan beszél a szexuális problémákról

és szokásokról, megpróbálják elhelyezni a szocialista nyilvánosságban a Dési Péterrel, az *Iffjúsági Magazin* egykori főszerkesztőjével és Molnár Mártával, a levelezési rovat vezetőjével készített interjúkra is támaszkodva. Azt megtudhatjuk, milyen közkeletű tévedések éltek a fiatalok körében a maszturbációval vagy a pettinggel kapcsolatban, ám nem rajzolódik ki kellően árnyalt kép Veres Pálról, s hogy a vulgáris nyíltságon túl mi volt az, amiért sztárrá válhatott, egyáltalán mekkora jelentőségre tehetett szert. Elemzésre méltó Veres önképe is, aki Woody Allen *Amít tudni akarsz a szexről...* című filmjének magyarországi bemutatásakor elkeseredten panaszkodott, hogy milyen messze van a hazai szexológia bármilyen intézményszerűsüléstől. Átlagos válaszlevélhez mérten hosszabban fejtegeti, hogy a magyar nézők valami olyasmin nevetnek, aminek az eredetijét (értsd: a tudományos szexológiai munkát) egyáltalán nem ismerik. Implicit módon a saját tudományos munkájának értelmével küzdő felvilágosító szakember szavaiból kicseng, mi van, ha az olvasói, hallgatói nem vele, hanem inkább rajta nevetnek.²⁸ Ezen megjegyzései ellenére Tóth és Murai a foucault-i hatalomértelmezés szexualitással kapcsolatos politikáját véli felfedezni Veresnél, noha a megszólalások, a levelek alapján ennél összetettebb értelmezésre lehetne törekedni.

Az elemzések elméleti hátterét a szexualitáshoz kapcsolódó kérdésekben szinte kizárólag Foucault munkái alkotják. Jóllehet véleményem szerint a *Szexualitás történetének* a viktoriánus korról szóló bevezetője hasznos támpontokat nyújt a szocialista nyilvánosság és a szexualitás viszonyának értelmezéséhez is,²⁹ a szerzők mégsem élnek velük, mert inkább a *scientia*

sexualis fogalmából kiindulva értelmezik a forrásokat.

Pedig a szexualitás és a szocializmus kapcsolatáról még magyar nyelven is elérhetőek olyan munkák, amelyek megfontolandó szempontokat tartalmaznak az ilyen irányú kutatások számára. Oleg V. Harhorgyin politológus, a Szentpétervári Egyetem rektora éppen a nyugati embert a folytonos gyónási szándékkal jellemző Foucault példáját szem előtt tartva próbálta megrajzolni a szovjet típusú embert, a keleti embert.³⁰ Kultúrantropológiai és történeti munkák alapján érvel az orosz társadalomban meghatározó *szhod*, a falugyűlés általi közösségi szabályozás mellett.

Nyelvi, etimológiai példákkal támasztja alá, hogy a magánélet az elkülönülés, az alakoskodás, a tettetés fogalmához állt közel az orosz nyelvhasználatban. A magánélet hiányát a pravoszláv vallásosság is igazolta, ennek utóda a közösségi élet elsőbbségét hirdető kommunista ideológia. A szovjet urbanizáció során létrejött falusias városokban, az ún. rurbanizáció

hatására a munkásbarakkokban létrejövő közösségek öntevékeny ellenőrzése közepette magánéletre alig volt lehetőség. Az üzemi és az országos lapok sokat foglalkoztak a szexuális élet szemmel tartásával. Trockij attól tartott, túlzottan képmutató viselkedés hódít teret a szovjet médiában, amely jogosnak tartja névvel, címmel beszámolni a deviánsnak minősített emberek tetteiről.³¹ A magánélet-ellenes kampány csúcsa egy nemi erőszak, a Csubarov-ügy volt, amelyet a hatóságok Naiman³² és Harhorgyin szerint a magánélet jogos kontrollálhatóságának igazolására használtak fel. Lényegében a hatalmi beavatkozással teremtődött meg a magánélet szférája, ahol nem tolerálhatók korábban megengedett rituálék, gyakorlatok. Az individuumnoknak azt kellett rejtegetniük, ami éppen a rejtegetéssel jött létre.³³

Magyarországon a második gazdaság informalitása miatt a Harhorgyin által definiált magánszféra még komplexebb jelenség, hiszen a szocialista időszakban a törvényi szankciók (közveszélyes munkakerülés) okán is közügynek számító munkavégzés bizonyos formái mégis a magánélet részének tűnhetnek, amire a maszkolás fogalma az egyik legkézenfekvőbb példa. Természetesen az így definiált privát szférába beletartozik a prostitúció is, amely illegális cselekmény, hiszen a prostitúciót tiltó, 1950-ben kelt New York-i egyezményhez Magyarország is csatlakozott. Ám az attól kezdve törvénytelen prostitúció nem szűnt meg, sőt bizonyos formái a luxusjavak közé számítottak. D. Kardos Éva, egykori partizánharcos, Rákosi rokona a nyolcvanas években saját döntéséből kurtizánná vált, és a rendszerváltás után beszámolt a szállodákban töltött éveiről is.³⁴

A szocialista gazdaságban megtermelt javak redistribúcióján kívül álló informális elosztásban részesülő prostituáltokról a teljes felügyeletet megvalósítani képtelen államhatalom azt kérdezte, vajon „dologtalan, luxuséletmódot hajhászó, léha” bűnelkövetők-e. A szociológus kutatók és a tényfeltáró újságírók mindezt úgy fordították le, hogy nem inkább „striciknek kiszolgáltatott áldozatok?” E két kérdést címként használva vezetik be a szerzők a prostitúcióval kapcsolatos fejezetet.

Itt vázolják a törvényi hátteret, és a belügyi szervek által keletkeztetett iratok segítségével kérdeznak rá az államhatalom által alkalmazott technikák értelmére. Közérthető nyelvezete ellenére az írás *in medias res* vág bele a témába, nem tisztázza, pontosan milyen prostitúció-történeti módszert alkalmaz. A történettudományban alapvetően háromféle vizsgálati lehetőség ismeretes: a depriváció-központúság, az egészségügyi-, illetve orvostörténet, valamint a rendészet- és bűnözéstörténet. Az utóbbi kettőt teoretikus cikkében Villa Renzo egybe is vonja.³⁵ A prostitúció minden történelmi korszakban megjelenő látszólagos azonossága helyett valójában amellől lehet több példára is hivatkozva érvényesen érvelni, hogy az a modern, ipusztriális állam létrejöttével alapvetően átalakult.³⁶

A kötet tanulmányaiban nem kerülnek szóba a női bűnözés szocialista kori jellegzetességei, utalás sincs a vonatkozó, elsősorban nemzetközi szakirodalomra.³⁷ Mindenesetre az állam büntetőhatalmát aligha lehet annyira monolit jellegűként elgondolni, ahogy a szerzők teszik. A szocialista állam büntetőhatalmának jobb megértését szolgálná, ha az államhatalom különböző szerveinek a prostitúcióról keletkeztetett iratait összehasonlítanánk a rendőrök 1960–1970-es években írott szövegeivel. A belügyi nyilvánosság számára készült egy elemzés a Kádár-korban (*A prostitúció időszzerű kérdései*), amely a *Belügyi Szemle*ben látott napvilágot. A lap szerkesztői lábjegyzetben hívták fel a figyelmet arra, hogy nem teljesen értenek egyet a leírtakkal, ám vitaindítóként hajlandók közreadni.³⁸ Tonhauser László 1974-ben megjelent elemzése egy Rákóczi téri akciónál pedig már olyan megjegyzéseket is tartalmazott, amelyek szerint egyes helyi párt- és állami vezetők nehezményezték az akció sikerességét.³⁹ A korabeli riportok és interjúk segítenek tisztázni, miként reagált az államhatalom a tiltott szexualitás különböző formáira. Milyen tényezők magyarázzák, hogy a bűnüldözés elkötelezett híve, a televíziós Szabó László már 1972-ben úgy nyilatkozott a prostitúcióról, hogy azt „teljesen megszüntetni nem is lehet”?⁴⁰ Ebben az időszakban a szocialista kriminológiai szakirodalom még teljes mellszélességgel kiállt az úgynevezett maradványelmélet mellett, amely szerint a korábbi polgári társadalomban nevelkedett generáció kihalásával a bűnözés minden formája el fog tűnni.⁴¹ A szerzők közül elsősorban Tóth Eszter Zsófia végzett korábban tudományos kutatásokat a Kádár-kori prostitúcióról, elemzései feltehetően terjedelmük miatt nem fértek bele ebbe a kötetbe.

Sem ő, sem a témában szintén kutató Szécsényi Mihály nem fordított figyelmet viszont arra, hogyan észlelték a hatalom képviselői a homoszexuális prostitúciót. Nem csupán Csalog Zsolt szociográfiájában⁴² és Dobray György *KI* című dokumentumfilmjében szerepelnek homoszexuális prostituáltak, a *Belügyi Szemle* is tárgyalta a homoszexuális prostitúciót mint a nyomozást nehezítő körülményt.⁴³

A kötet fontos előrelépés a szocialista kori prostitúció történetéhez, de még rengeteg a megválaszolandó kérdés. Egyik tanulmány sem foglalkozik igazán a korabeli budapesti prostituáltak társadalmi helyzetével, kultúrájával, noha a korszakban már tettek erre kísérletet.⁴⁴ Tudományos szempontból Dobray György filmrendező szimplifikáló megkülönböztetése a Rákóczi téri és a luxusprostituáltak között rendkívül félrevezető, mivel a felületes szemlélő számára úgy tűnhet, mintha a kettő között volna átmenet. Elég csupán Csalog Zsolt interjút tüzetesen elemezni, hogy következtethessünk a prostituáltak kulturális és vagyoni különbségeire. A fényképezőgépet mint eszközt nem ismerő vidéki lány számára az úgynevezett *vakuló* (rendőrségi fotó) sokkal nagyobb sokkot, akár vagyoni bizonytalanságot okoz, mint a luxusprostituáltként dolgozó nőnek. Dobray filmje mindazonáltal megkerülhetetlen, fontos forrás a Kádár-kori budapesti prostitúció megismeréséhez. A belőle kinyerhető, társadalomtörténeti szempontból releváns információk gyűjtésének módszeréről a kötetből nem tudni meg semmit. Amit a mozivásznnon látunk, nyilván nem teljes egészében igaz. A szereplők – prostituáltak, stricik – magukat alakítják, de játszanak, és elhallgatnak

35 ■ Villa Renzo: A prostitúció mint történettudományi probléma. *Világtörténet*, 5 (1982), 1. szám, 119–121. old.

36 ■ Thomas W. Laqueur: A szexuális vágy és a piaccgazdaság az ipari forradalom idején. In: Tóth László: *A szex. Szociológia és társadalomtörténet – Szöveggyűjtemény*. Új Mandátum, Bp., 1996. 189–210. old.; Alain Corbin: *Women for Hire. Prostitution and Sexuality in France after 1850*. Harvard University Press, Cambridge, 1990.

37 ■ Sharon A. Kowalsky: *Deviant Women. Female Crime and Criminology in Revolutionary Russia, 1889–1930*. Northern Illinois University Press, DeKalb, 2009.

38 ■ Heller Farkas Tamás: A prostitúció időszzerű kérdései. *Belügyi Szemle*, 3 (1965), 7. szám, 46–59. old.

39 ■ Tonhauser László: Egy szervezett akció a prostitúció visszaszorítására. *Belügyi Szemle*, 12 (1974), 10. szám, 99–101. old.

40 ■ Szabó László: *Kék fény*. MRT–Minerva, Bp., 1972. 225. old.

41 ■ Korinek László: A XX. század kriminológiai elméletei. In: Gönczöl Katalin – Kerezzsi Klára – Korinek László – Lévay Miklós: *Kriminológia – Szakkriminológia*. Complex, Bp., 2012. 110. old.

42 ■ Csalog Zsolt: *Fel a kezekkel!* Maecenas, Bp., 1989. 125. old.

43 ■ Széles Sándor: A homoszexuális személyek sérelmére elkövetett rablások nyomozási tapasztalatairól. *Belügyi Szemle*, 12 (1974), 11. szám, 87–91. old.

44 ■ Diósi Pál: Ez nem kéjutazás. Interjúk a budapesti prostitúcióról. Gondolat, Bp., 1990.

45 ■ Miskolczi: *Színlelni boldog szeretőt*, 28–29.

46 ■ Gelençsér Gábor: A macskaköves úton. 1968 és a magyar filmművészet. *Mozgó Világ*, 34 (2008), 8. szám, 70–75. old.

47 ■ Tóth E. Zs.: *Kádár leányai*, 153–169. old.

48 ■ *Uo.* 124–125. old.

dolgokat. A stricik számonkérő, illetve feladatkiadó mondatai olyan informális rendszerbe rendeződnek, amely elsősorban a prostituáltak, a vendéglátósok és az utcagyerekek számára értelmezhető. Ezekre a performatív gesztusokra, üzletmenetet befolyásoló aktusokra a *K1*-ben szereplő Andrea nevű prostituált például nevetéssel válaszol a kamera jelenlétében. A kukkoló középosztályi szeme előtt megkérdőjeleződik a stricik hatalma, ha ki lehet nevetni erőszakosságukat. A rendező jelenlétében a nők reakciói lényegében rákérdeznek informális hatalmuk jogalapjára, amit a rendező jelenléte segít elő. A prostituáltaknak és a striciknek a film elején még átláthatatlan, hazugságokkal terhes együttélési formái a dokumentumfilm végére láthatóvá válnak. Példa erre, amikor a Tarzan nevezetű strici majdnem sírni kezd neki dolgozó élet-társa eltűnése miatt. A film végére a rendező bugyuta vagy hatásvadász kérdései ellenére is komplexebb képet kaphatunk az egyes szereplőkről, akik performatív aktusaik megkérdőjeleződését felismerve maguk is elgondolkodnak azon, mi is a szerepük a Rákóczi téren. Így válik érthetővé Tarzan önvallomása a festmények iránt érzett szenvedélyéről.

A kötet befejező, *Testképek* című részében szerepel egy esettanulmány Molnár Csillának, az első szocialista amatőr szépségverseny győztesének sikereiről, majd tragikus haláláról. A szöveg felépítése igen érzékletesen vázolja fel az esemény médiareprezentációját, és jól összefogott, releváns szempontokból (a közérkölcsek jelentősége, női szerepek, karrierlehetőségek) elemzi a történéseket. A Miskolczi Miklóstól korábban idézett állítás – a szocializmusban csak a házasember válik felnőtté⁴⁵ – jelentőségét továbbgondoló *Magánörömök, közállapotok* című tanulmány azzal foglalkozik, hogy az elvált, új férjet találni kívánó asszonyok hogyan tudnak érvényesülni, lakást szerezni maguknak. A kiválasztott filmek a hatvanas években még gyakori közéleti tematika helyett sokkal inkább a közérzet bemutatására törekedtek,⁴⁶ a magánéletre, a lakásszerzésre fókuszáló dramaturgiából lehetett politikai, gazdasági kérdésekre következtetni.

Az elemzéshez kiválasztott filmek mindegyikében jelentős szerepet kapnak a különböző deviáns magatartások, valamint az informális kapcsolati hálózatnak a szocialista bürokráciát teljesen átszövő jelensége. Az *Ajándék ez a nap* – testét az anyagi biztonság, saját lakás érdekében kvázi áruba bocsátó – főhősének, illetve a *Mielőtt befejezi röptét a denevér* pedofil hajlamokkal küzdő mostohaapa figurájának hasonlóan tragikus sorsa közös, amennyiben az előbbi film rámutat arra, milyen erkölcsi és társadalmi normákat kell áthágnia egy egyedülálló nőnek anyagi biztonsága érdekében, míg az utóbbi jó példát szolgáltat arra, milyen kényszereket kell elviselnie a párkapcsolat nőtagjának azért, hogy ne tartsák normaszegő, alávaló személynek. A filmekben reprezentálódó társadalmi dilemmák alapján érdemes lenne egy tanulmánynál nagyobb kontextusban is tárgyalni, vajon a lakáshoz jutás mint szenvedésekkel teli folyamat során milyen

tételek és lehetőségek befolyásolják a mobilitást, az érvényesülést a szocialista korszakban. Az elemzés sajnos túlságosan az 1980-as évek filmjeire koncentrált, ezért komplexebb, hatásosabb lezárása érdekében hasznos lett volna Szabó István *Edes Emma, drága Böbe* című filmjét is beemelni a szövegbe, mert úgy az önálló nők problémájának szempontjából a rendszerváltásnak mint politikatörténeti jelentőségű pillanatnak szinte teljes jelentőség nélkülülisége mutatkozott volna meg. További probléma, hogy a felhasználó, illetve a korszakból relevánsként feltüntetett filmek felsorolásából szinte teljes egészében kimaradnak Mészáros Mártának az egyedülálló anyák lakásproblémájával foglalkozó, díjnyertes produkciói (*Örökbefogadás*, 1975; *Kilenc hónap*, 1976; *Örökség*, 1980).

A lakásfilmek a szexualitás, a szocialista kori magánélet olyan közéleti kivetülései, amelyekben a párkapcsolati konfliktusoknak látszó problémák mögött valójában jelentős társadalmi ellentétek, egyenlőtlen nemi viszonyok, valamint az önálló egzisztencia megteremtésének lehetetlensége fedezhető fel. Hasonló típusú, valóságos konfliktusok a *Nők Lapjából*, az *Iffjúsági Magazinból* idézett példák alapján sajnos nem rajzolódtak ki. Szemben a „gyeges anyukáknak” a *Kádár leányaiban* nyújtott jellemzésével,⁴⁷ a prostitúcióról alkotott kép elkülönül a hétköznapi világától, és inkább színes illusztrációnak hat. Elmaradtak a korábbi tanulmánygyűjteményben szereplő módszertani kitekintések,⁴⁸ az interjúzási technikák reflexiója. Mintha a könnyedebb olvashatóság érdekében a szerzők lemondtak volna a részletgazdagabb, elemzőbb szövegek közléséről. Dr. Veres Pál generációs, vagyis a szocialista korszakban felnövekvő fiatalok beszédmódjához tartozó kifejezésként nevezi meg a „Kelenföldnél kiszálló” szöveget, amely a megszokott közönségre utalt. A korabeli szlengnek ez a példája átvitt értelemben sajnos e kötetre is vonatkoztatható, mivel mutatis mutandis a közérthetőség érdekében a szerzők is az úgynevezett biztonságos szellemi kapcsolatot választották az olvasóval. Ám a témaválasztás bátorságát senki sem vitathatja. Murai és Tóth munkája jelzi, milyen kutatási területeket kellene megfontolt szempontok segítségével szóra bírni, még a feltehetően indolens politikatörténeti közeg ellenére is. □